

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 6 «SİLLOGİZMLƏR»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ « ____ » _____ 2019-cu il

BAKI – 2019

MÖVZU № 3 «SİLLOGİZMLƏR»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Sadə-qəti sillogizm
2. Terminlərin qaydaları
3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 1987
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 1999
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslük. Bakı, 2001
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998

GİRİŞ

Müasir dövrdə elmin inkişafı ilə əlaqədar yeni terminlərin, məfhumların yaradılması prosesi daha da güclənmişdir. Əvvəlki mühazirə mətnlərində qeyd edilmişdir ki, bir hökmdən də nəticə çıxarılır ki, buna bilavasitə əqli nəticə deyilir. Əgər iki və daha çox hökmdən nəticə çıxarılsa, bu bilavasitə əqli nəticə adlanır.

Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən biri - sadə-qəti sillogizmdir. İki və daha çox müqəddimələrdən əmələ gələn bilavasitə əqli nəticənin özünün müxtəlif növləri vardır. Buraya sadə və mürəkkəb hökmlərdən əmələ gələn əqli nəticələri aid etmək olar.

Deduktiv əqli nəticənin ən geniş yayılmış tipik növlərindən biri – sadə hökmlərdən əmələ gələn sadə-qəti sillogizmdir.

Sual 1. Sadə-qəti sillogizm

Əvvəlki mövzularda qeyd edilmişdir ki, bir hökmdən də nəticə çıxarılır və bu cür məntiqi əməliyyata bilavasitə əqli nəticə deyilir.

Əgər iki və daha çox hökmdən nəticə çıxarılsa, belə məntiqi əməliyyat bilavasitə əqli nəticə adlanır.

Bilavasitə əqli nəticənin geniş yayılmış növlərindən biri də sadə-qəti sillogizmdir.

Sillogizmin üç adı vardır:

1. sadə-qəti sillogizm;
2. klassik və yaxud Aristotel sillogizmi;
3. orta termin vasitəsilə əmələ gələn sillogizm.

Sillogizm (yun. Sillogismos – nəticə çıxarmaq, yekun, xülasə əldə etmək) elə əqli nəticədir ki, orta terminin vasitəsilə verilmiş iki hökmdən (əlaqəli hökmlər) üçüncü bir hökmün yekun kimi çıxarılmasıdır. Müqəddimələr sadə-qəti hökmlərdən əmələ gəldiyinə görə, buna çox zaman sadə-qəti sillogizm deyilir. Məsələn, hər cür cinayət (M) qanun pozuntusudur (R).

Oğurluq işi (S) cinayətdir (M).

Deməli, oğurluq işi (S) qanun pozuntusudur (R).

Hər bir sillogizmin müəyyən strukturu var, buraya verilmiş müqəddimələr, nəticə, bir-biri ilə müəyyən tərzdə əlaqəli olan terminlər daxildir. Adətən, sillogizmin təhlilinə nəticə hökmündən başlayırlar, hər bir sillogizmin hökmündə S və R yeri vardır. Nəticə hökmündə subyekt yerində duran termin kiçik termin adlanır və «S» hərflə göstərilir, nəticənin predikatı böyük termin adlanır və «p» hərflə ifadə olunur. Hər iki müqəddiməyə daxil olan, nəticəyə çıxmayan və hökmlər arasında məntiqi əlaqəni təmin edən, nəticənin alınmasında vasitəçi halqa rolunu oynayan termin orta termin adlanır və «M» hərflə göstərilir (lat. medius – orta deməkdir).

Hökmün terminlərindən fərqli olaraq sillogizmin tərkibinə daxil olan anlayışlar sillogizmin terminləri adlanır. Sillogizmdə S və p kənar terminlər kimi verilir, çünki müqəddimələrdə kənar mövqedə yerləşir və bir dəfə işlədilir. Buna görə müqəddimələri də çox vaxt terminlərlə müəyyən edirlər. Böyük terminin daxil

olduğu hökm böyük müqəddimə (lat. mayor), kiçik terminin daxil olduğu hökm kiçik müqəddimə (lat. minor), alınan yekun biliyi nəticə hökmü (lat. conculisio) adlanır. Sillogizmdə orta terminin iştirakı olmadan düzgün nəticə çıxartmaq mümkünsüzdür. Orta termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusini əks etdirir. Bir çox alimlər bu terminin idrak prosesində roluna yüksək qiymət vermişdir. Bəzən də bunu düzgün olaraq «vasitəçi», «əlaqələndirici» termin adlandırırlar. Bu termin üçün xarakterik qaydalar da vardır:

1. orta termin heç vaxt nəticəyə gətirib çıxarmamalıdır;
2. bu termin hər iki müqəddimədə eyni mənəni bildirməlidir və ancaq bir dəfə işlədilməlidir;
3. vasitəçi termin böyük müqəddimədə ümumini, kiçikdə fərdini, xüsusini əks etdirməlidir.

Beləliklə, sadə-qəti sillogizm – iki kənar terminin əlaqəsi əsasında onların orta terminə münasibətini müəyyən edən əqli nəticədir. Sillogizmdə düzgün nəticə çıxartmaq məqsədilə onun aksiomlarından istifadə olunur.

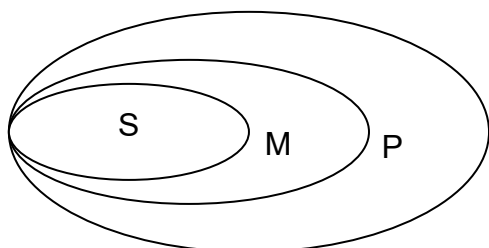
Sillogizmin aksiomu. İki həqiqi hökmü bir-birilə düzgün əlaqələndirdikdə, mühakimə prosesində gerçək nəticə almaq mümkündür və hər bir nəticə təcrübəyə əsaslanır. Sillogizmdə predmet və hadisələr arasındakı ən adi əlaqələr, münasibətlər əks olunur. İnsan maddi aləmdə dəfələrlə növ və cinsin, fərdi və ümuminin, konkret və mücərrədin əlaqəsini müşahidə etmişdir və ictimai istehsal fəaliyyətində yəqin etmişlər ki, cins üçün səciyyəvi olan xassə növ üçün də xarakterikdir, ümumiyyə aid olan xassə fərdiyyə də xasdır. Məsələn, canlılar sinfinə aid hissetmə qabiliyyəti ayrı-ayrılıqda hər bir canlıya da aiddir, yaxud materiyaya aid inikas xassəsi onun konkret növləri, formaları üçün də xarakterikdir. Cins və növ təkə ilə ümumi arasında olan bu obyektiv əlaqə və bağlılıqlar əsrlərlə cilalanmış, təkmilləşmiş, son nəticədə təfəkkürdə sillogizmin fiqur və modusları şəklində əks olunaraq aksiom səciyyəsi almışdır. İnsanın çoxəsrlilik təfəkkür praktikasının inikası kimi bu və digər fikir quraşdırmalarının milyard dəfələrlə təkrarı sillogizmin aksiom xarakteri daşmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, aksiom hər bir nəzəriyyənin çıxış müddəasıdır, başqa sözlə deyilsə, insan

təcrübəsində milyard dəfələrlə yoxlanılmış və nəzəriyyələrin digər müddəalarını əsaslandıran və sübuta ehtiyacı olmayan hadisələrdir, fikirlərdir. Sillogizmin aksiomu dedikdə, onun nəticələrinin doğruluğunu əsaslandıran müddəalar, yəni müqəddimələrdən nəticəyə məntiqi keçid prosesi başa düşülür. Əqli nəticənin müqəddimələrinin məzmun və həcmi baxımından nəzərdən keçirilməsindən asılı olaraq, onun aksiomunun iki cür ifadə olunmasına rast gəlirik:

- həcm;
- məzmun (atributiv – xassə, əlamət).

Həcm aksiomunda qeyd olunur ki, predmetlər sinfi haqqında iqrar, inkar etdiyimiz hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfin hər bir ünsürü haqqında da iqrar, yaxud inkar oluna bilər. Burada söhbət terminlərin kəmiyyət (həcm) təsvirindən gedir. Buna dair nümunə.

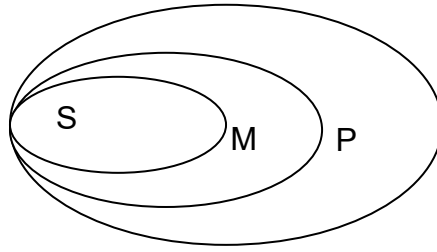
«Bütün metallar qızdırıldıqda həcmi genişlənir», «Qalay metaldır». Nəticə: «Qalay qızdırıldıqda həcmi genişlənir». Bunu dairələrlə göstərək:

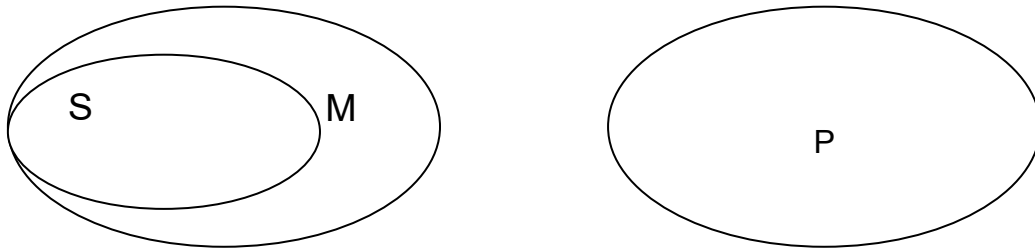
Bəzi məntiq kitablarında sillogizmin aksiomlarına verilən tərif, gətirilən misalları həqiqət kimi qəbul etmək olmaz, çünki oradakı fikirlər real gerçəkliyi və fikrin məzmununu dəqiq əks etdirmir. Sillogizmin həcm aksiomunu qısaca belə də ifadə etmək olar: **hər şey haqqında deyilmiş sözü o biri haqqında da demək olar** (dictum de omni et de nullo).

2. Sillogizmin atributiv aksiomudur. Bu özü predmetlərlə onların xassələri arasındakı əlaqəni ifadə edir. Atributiv aksiomunda iqrar edilir ki, **bəzi predmetlərin, əşyaların əlamətinin əlaməti onların öz əlamətidir, predmet və əşyaların əlamətinə zidd olan bir şey onların özünə də ziddir.** Bunu qısaca belə

də ifadə etmək olar: nota notae est nota rei əlamətin əlaməti əşyaların öz əlamətidir. İnkari forması: əlamətin əlamətinə zidd olan bir xassə əşyaların özünə də ziddir. Məsələn, insan (M) yüksək təşəkkülü materiyanın məhsuludur (R). Təfəkkür də (S) insan beyninin məhsuludur (M). Deməli, təfəkkür də (S) yüksək təşəkküllü materiyanın xassəsidir, məhsuludur (R). Bunların hər ikisini dairələrlə göstərək:

1-ci şəkil

2-ci şəkil

İnkari aksioma belə bir nümunə gətirək. Heç bir təcavüzkar müharibə (M) ədalətli deyil. Ermənistanın (S) Qarabağda apardığı müharibə (R), təcavüzkar səciyyə daşıyır (M).

Deməli, Ermənistanın (S) apardığı döyüşlər ədalətli deyildir (r).

Hər bir sillogizmdə aksiomu hər iki varianta (həcm və məzmun) tətbiqini tapmaq olar. Burjua məntiqçilərinin çoxu öz əsərlərində sillogizmin həcm aksiomunu inkar etməklə əsas diqqəti atributiv aksioma yönəldirlər ki, bu da elmi-məntiqi baxımdan yanlış fikirdir. Müasir məntiqi ədəbiyyatda aksiomun hər iki variantı kəskin tənqid olunur, hətta atributiv aksiomu elementar səhv hesab edirlər. Predmet və hadisələrin mahiyyətinə, onların təfəkkür strukturlarında inikasını

dərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, bütövlükdə aksiomun özü idrakda məlum rasional mənasını saxlayır, başqa sözlə desək, bütün sillogizm nəzəriyyəsinin nəhəng və mükəmməl binasının tikilib quraşdırılmasında onun çıxış məntiqi əsasını təşkil edir, mürəkkəb hadisələr labirintindən (dolaşlıqlığından) sillogizmin köməyi olmadan çıxmaq çox çətinidir.

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir, bunlar ümumbəşəri təfəkkür qaydalarıdır və məntiqdə qeyri-əsas qanunlar sırasına daxildir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də məntiqi zərurətlə həqiqi nəticə almaq olmur. Əvvəla, bu qaydaların öyrənilməsinin idrak prosesində mühüm rolu vardır, ikincisi, bu qaydaları bilməklə bir fiqurdan digərinin təhlilinə keçmək olur, üçüncüsü, bu qaydalara əməl etdikdə həqiqi biliklər alınır, insan hadisə və proseslərin dərkində yol verilən bir sıra ciddi məntiqi səhvlərdən yaxa qurtara bilir. Belə qaydalar cəmi yeddidir, bunlardan üçü terminlərin, dördü isə hökmlərin qaydaları adlanır. Bunların konkret şərhinə keçək.

Terminlərin qaydaları

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç termin (S, r, m) olmalıdır, az və çox olarsa, nəticə almaq mümkün deyildir. Əgər bir müxtəlif məzmunlu və orta terminlə əlaqələndirilməyən hökmlər götürsək, bunlardan heç bir nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn, «hər bir cinayət işi qanun pozuntusudur», «bütün metallar elektrik keçirəndir». Buradan heç bir nəticə çıxmır, çünki burada dörd müxtəlif termin (iki subyekt, iki predikat) vardır, orta termin hər iki hökmü əlaqələndirməmişdir. Bu qayda o vaxt pozulur ki, orta termin müxtəlif mənaları ifadə edir. Bu cür səhvə məntiqdə «terminlərin dördləşməsi» (guaternio termirorum) deyilir. Terminlərin dördləşməsi adlanan məntiqi səhv çox vaxt üstüörtülü xarakter daşıyır. Bu, hər şeydən əvvəl, mühakimə prosesində omonimlərin işlədilməsilə bağlıdır (eyni sözün müxtəlif mənalarda götürülməsidir).

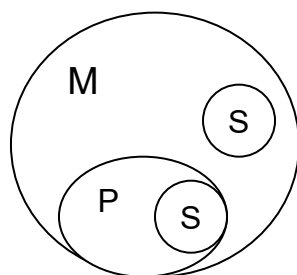
Məsələn, bütün qanunlar obyektivdir, insandan asılı deyil.

Azərbaycan Konstitusiyası – qanundur.

Deməli, Azərbaycan Konstitusiyası insandan asılı deyil.

Alınan nəticə mənasızdır, buradan nəticə çıxmır, bu özü «terminlərin dördləşməsidir», çünki qanun sözü 1-ci hökmdə predmetlər arasındakı əlaqəni, 2-ci də hüquqi sübutedilməni ifadə edir.

2. Orta termin heç olmasa müqəddimələrdən birində ehtiva olunmalıdır, belə olmasa, düzgün nəticə alınmır. Bu qayda pozularsa, kiçik və böyük termin arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən olacaqdır, müqəddimələrdən məntiqi zərurətlə yekun biliyi çıxmayacaqdır. Bir neçə nümunə gətirək. Bir çox filosoflar məntiqçidir. «Həmid filosofdur». Deməli, Həmid məntiqçidir, yaxud «Bəzi cinayət işləri oğurluqdur». «Bu hadisə cinayət işidir». Deməli, bu hadisə oğurluqdur. Alınan nəticə doğru deyil, reallığı əks etdirmir, qeyri-müəyyəndir, belə ki, Həmid məntiqçi, bu hadisə oğurluq olmaya da bilər. Qeyri-müəyyənliyin səbəbi odur ki, orta termin hər iki əqli nəticədə ehtiva olunmamışdır. Belə bir nümunə də gətirmək olar: «Bütün şairlərdə (r) emosiyalar güclü olur (M)». «Zülüdə (S) emosiyalar güclüdür (M)». Deməli, «Zülü şairdir». Bu nəticə də qeyri-müəyyəndir, belə ki, Zülü şair olmaya da bilər, burada orta termin nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır, qaydaya görə iqrari hökmlərdə predikat ehtiva olunmur. Terminlərin əlaqəsini dairəvi sxemlərlə göstərək.

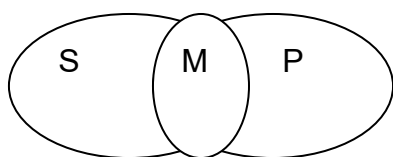

3. Əgər böyük və kiçik termin müqəddimələrdə ehtiva olunmursa, onda nəticədə də ehtiva olunmur. Məsələn:

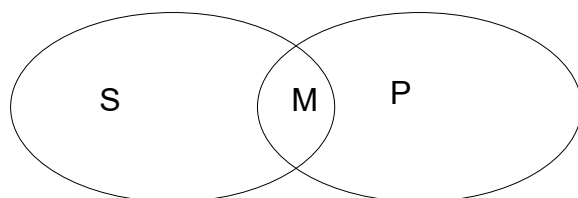
Bütün məntiq dərsləkləri (M) faydalıdır (r).

Bütün məntiq dərsləkləri (M) kitabdır (S).

Deməli, bəzi kitablar (S) faydalıdır (r). Buradan «bütün kitablar faydalıdır» nəticəsinə çıxarmaq olmaz, çünki nəticənin subyektini («kitablar») kiçik müqəddimədə predikat yerində durur, iqrari hökmlərdə də qaydaya görə bilirik ki, predikat ehtiva olunmur, ona görə də subyekt nəticədə bütöv həcmdə götürülə bilməz. Dairəvi sxemini nəzərdən keçirək:

Başqa bir nümunə də gətirmək olar:

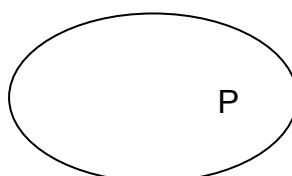
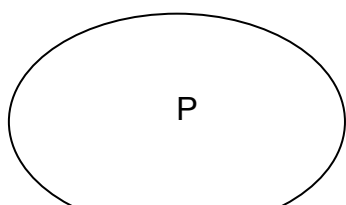

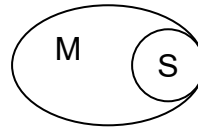
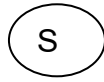
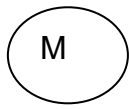
Bütün alimlərin (M) diplomu var (R).

Bu şəxs (S) alim (M) deyil.

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (r).

Nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs alim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən, «diplomu olmaq» termini ehtiva olunmamışdır, lakin kiçik müqəddimədə «alim» anlayışı ehtiva oluna bilər, çünki onun diplomlu adamların həcmindən kənara çıxarıyıq. Burada iki variant ola bilər, onu dairələrlə göstərək:

1-ci

2-ci

Üçüncü qaydada bir cəhətə də diqqət yetirmək olar, bəzən müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə tam həcmdə götürülür, buna məntiqdə **kiçik, yaxud böyük terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhv deyilir**. Misal: «Dövlət əbədi mövcud olmayacaqdır (R+), dövlət (M) – üstqurum elementidir (S-). Burada xüsusi nəticə çıxır ki, «üstqurum (S-) bəzi elementləri mövcud olmayacaqdır (r+)».

Müqəddimələrin qaydaları

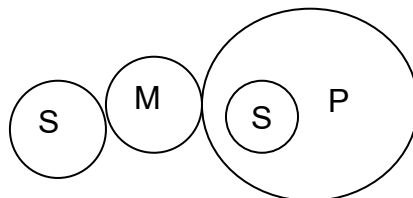
1. İki inkari hökmdən müəyyən nəticə almaq olmaz, heç olmasa, bunlardan biri iqrari olmalıdır. Məsələn:

Dini təlim (M) faktlara əsaslanmır (P).

Elm dini (S) təlim deyil (M).

Deməli, elm (S) faktlara əsaslanmır (P).

Nəticə yalandır, ona görə ki, orta termin S və p-i əlaqələndirmir. Əgər biz «elm» anlayışının yerinə Mendeleeyevin dövrü sistemi təlimini qoysaq, onda nəticə doğru görünərdi. Bunu dairələrlə göstərək:

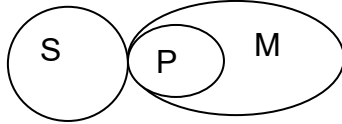
2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Hər cür cinayət işi (P) hüquq pozuntusudur (M).

Elmi səhv (S) hüquq pozuntusu deyil (M).

Elmi səhv (S) cinayət işi deyil (P).

Sxemlərlə əsaslandıraraq:

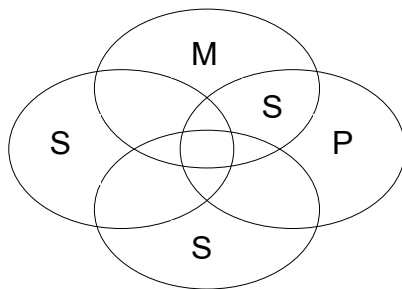

3. İki xüsusi hökmdən nəticə çıxmır, heç olmasa, bunlardan biri ümumi olmalıdır. Lakin nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ayrıca xüsusi hökmlərdən nəticə alınır, ola bilər ki, bu barədə münasib yerdə izahat veriləcəkdir. Xüsusi hökmlərə nümunə:

Bəzi deputatlar (M) hüquqşünasdır (R).

Bəzi artistlər (S) deputatdır (M).

Deməli, bəzi artistlər (S) – hüquqşünasdır (R). Nəticə düz deyil, bu hökmlərdən həqiqi yekun biliyi almaq qeyri-mümkündür. Sxemə baxaq:

4. Müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, nəticə də xüsusi olacaqdır.

Məsələn:

Bəzi tələbələr (P) hüquqşünasdır (M).

Bütün hüquqşünaslar (M) şüurludur (S).

Bəzi şüurlular (S) tələbədir.

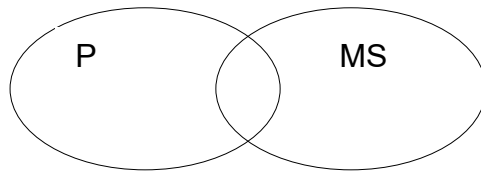
Başqa bir nümunə:

Bəzi pensiyaçılar (P) işləyir (M).

Bütün işləyənlər (M) əmək haqqı alır (S).

Bəzi əmək haqqı alanlar (S) pensiyaçısıdır (P).

Sxemlərlə göstərək:

Sual 2. Terminlərin qaydaları

Sillogizmin qurulması bir sıra ümumi qaydalara tabedir. Bu qaydalara riayət etmədən hətta həqiqi hökmlərdən də həqiqi nəticə almaq mümkün olmur. Buna görə də biz hökmlərin tərtibatı zamanı terminlərin qaydalarından düzgün istifadə etməyi bacarmalıyıq.

1. Hər bir sillogizmdə ancaq üç hökm, üç də termin olmalıdır. Əgər üçdən çox termin varsa, onda düzgün nəticə alınmır. Məsələn,

Təfəkkürün bütün formaları (M) gerçəkliyi əks etdirir (R). Höküm (S) təfəkkür formasıdır (M).

Deməli, hökm (S) gerçəkliyi əks etdirir (R).

Bu sillogizmdə üç hökm və üç termin götürülmüşdür, ona görə də yuxarıdakı qaydaya əməl olunur və düzgün nəticə çıxarılır.

Bəzən sillogizmdə üç termin yox, dördü götürülür, yəni sillogizmdə omonim (müxtəlif mənalı) sözlərdən istifadə edilir ki, bu vaxt təfəkkürün eyniyyət qanunu pozulur, terminlərin döndürülməsi deyilən məntiqi səhvə gətirib çıxarır. Məsələn,

Qoşqar (M) Kiçik Qafqazın şimal-şərqinin 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır (R).

Qoşqar (M) xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısıdır (S). Deməli, xalqımızın tanınmış riyaziyyatçısı Kiçik Qafqazın şimal-şərqində 3368 metr hündürlüyündə dağ adıdır.

Bu əqli nəticədə məntiqi səhvə yol verilmişdir. «Qoşqar» məfhumu hər iki müqəddimədə müxtəlif mənanı ifadə edir. Böyük müqəddimədə dağ, kiçik müqəddimədə isə insan adını bildirir. İki müxtəlif mənanı bildirən termin faktiki olaraq iki müstəqil anlayışı ifadə edir. Buna görə də orta termin hər iki müqəddimədə eyni mənanı ifadə etməli idi.

Gətirilən misalda orta termin hər iki müqəddimə üçün eyni, ümumi anlayış deyildir, deməli, orta termin yoxdur, müqəddimələri əlaqələndirmir.

2. Orta termin heç olmazsa, müqəddimələrin birində ehtiva olunmalıdır, əgər ehtiva olunmazsa, düzgün nəticə çıxarmaq olmaz. Məsələn,

Qırmızı rəng (M) inqilab rəngidir (R).

Bəzi balıqlar (S) qırmızı rəngdədir (M).

Deməli...

Bəzi sifətlər (M) rəngi ifadə edir (R).

«Humanist» sözü (S) sifətdir (m).

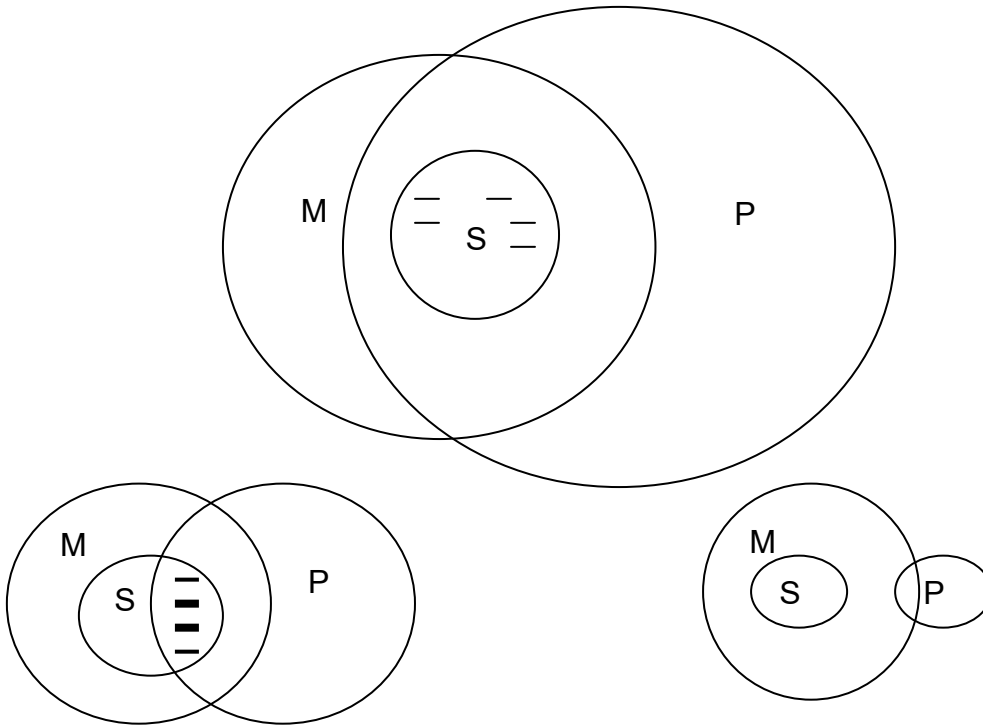
Deməli...

Yuxarıdakı terminlərdən həqiqi nəticə çıxmır, çünki orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmamışdır.

Əgər orta termin müqəddimələrin heç birində ehtiva olunmazsa, onda kənar terminlər arasındakı əlaqə qeyri-müəyyən qalır. Məsələn, «Bəzi şairlər (M) – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər (R)».

«Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri (S) şairdir (M)» - hökmlərində orta termin (m) nə böyük, nə də kiçik müqəddimədə ehtiva olunmamışdır. Belə hallarda kənar terminlər arasındakı (S və R) zəruri əlaqəni müəyyən etmək mümkün olmur. Burada üç hal ola bilər:

1. «Bizim nəşriyyatın bütün işçiləri – Yazıçılar İttifaqının üzvüdürlər».
2. «Bizim nəşriyyatın bəzi işçiləri Yazıçılar İttifaqının üzvüdür».
3. «Bizim nəşriyyatın heç bir işçisi Yazıçılar İttifaqının üzvü deyil». Bu əqli nəticələri dairələrlə belə göstərmək olar:

3. Müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olunmur. Bu fikir o deməkdir ki, kənar terminlər müqəddimələrdə olduğu kimi, nəticədə də eyni həcmdə götürülməlidir.

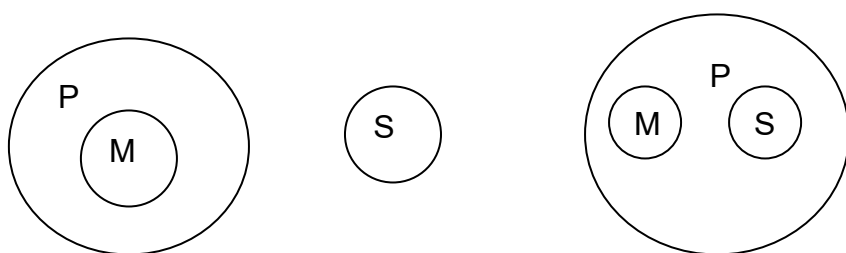
Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

Bütün müəllimlərin (M) diplomu vardır (R).

Bu şəxs (S) müəllim deyil (M).

Bu şəxsin (S) diplomu yoxdur (R).

Alınan nəticə yanlışdır, çünki haqqında söhbət gedən şəxs müəllim olmasa da, diplomu ola bilər, digər tərəfdən «diplomu olmaq» termini müqəddimədə tam həcmdə götürülməmişdir. Aldığımız nəticədə (bu şəxs müəllim deyil), «müəllim» məfhumu ehtiva oluna da bilər, çünki bu şəxsi diplomu olan adamların həcmindən istisna edirik. Bu hökmlər arasında da bir neçə hal ola bilər, bunu əyani şəkildə dairələrlə göstərək:

Sadə-qəti sillogizmin üçüncü qaydasında qeyd olunur ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin nəticədə də ehtiva olmur, lakin bəzən bu qayda pozulur, müqəddimədə tam həcmdə götürülməyən termin nəticədə ehtiva olunur ki, bu məntiqdə böyük və yaxud kiçik terminin qeyri-qanuni olaraq genişlənməsi adlanan məntiqi səhvdir. Buna dair belə bir nümunə gətirmək olar:

«Millət (M) əbədi olaraq mövcud olmayacaqdır (R).

Millət (M) tarixi inkişafın məhsuludur (S).

Deməli, tarixi inkişafın bəzi məhsulları (S) əbədi mövcud olmayacaqdır (R)».

Müqəddimələrin qaydaları

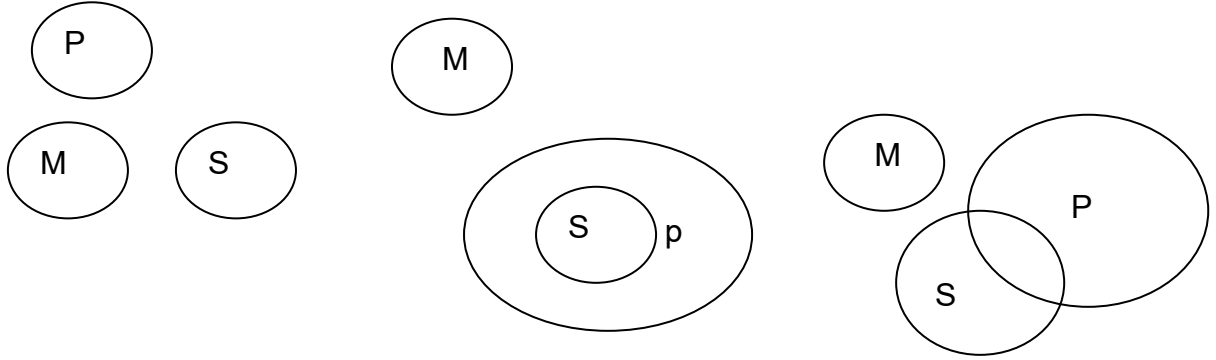
1. İki inkari hökmdən nəticə çıxmır. Nəticə almaq üçün müqəddimələrdən heç olmazsa, biri iqrari hökm olmalıdır.

Məsələn:

İsim (M) təfəkkür forması deyil (R).

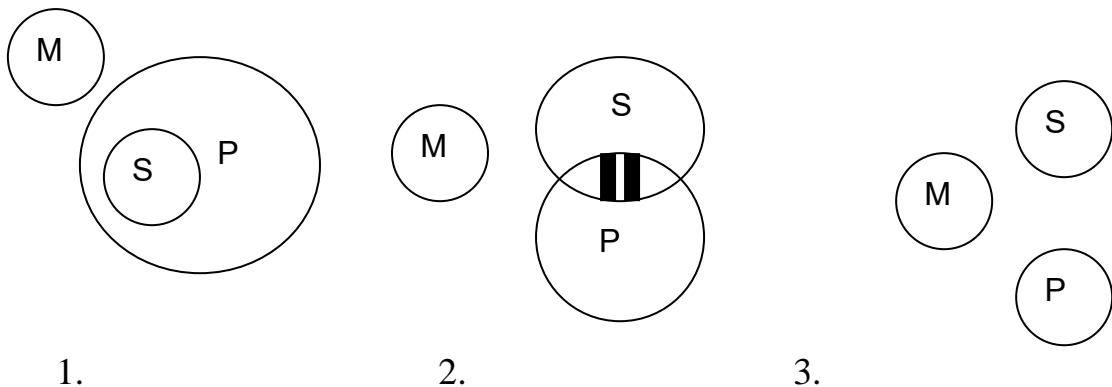
Məzmununu araşdırdığımız bu fikir (S) isim deyil (M). Bu mühakimədə «isim» termini kənar terminlərdən heç birinə uyğun gəlmir, buna görə də S və R

arasındaki münasibəti müəyyən etmək olmur. Əgər dairelərin köməyi ilə bu iki müqəddimənin birləşməsini təsvir etsək, onda aşağıdakı müxtəlif mənzərəni almaq olar:

Başqa bir misal da gətirmək olar: «Bizim institutun aspirantları (M) siyasi iqtisad keçmir (R)», «ETİ-nin əməkdaşları (S) bizim institutun aspirantları deyil (M)».

Bu hökmlərdən də nəticə çıxarmır, çünki kənar terminlər (S və R) orta terminin həcmindən kənar edilir. Orta terminin vəzifəsi kənar terminlər arasındakı münasibəti qaydaya salmaqdır. Nəticədə orta termin böyük terminin (R) həcminə ya qismən, ya da tamamilə daxil olur və yaxud onun həcmindən tamamilə çıxarılır. Belə halda üç imkanı qeyd etmək olar. Bu imkanları əyani şəkildə dairelərlə göstərək:

2. Əgər müqəddimələrdən biri inkari hökm olarsa, onda nəticə də inkari olacaqdır. Məsələn:

Heç bir materialist (M) aqnostik deyil (R).

P.Kopnin (S) materialistdir (m).

P.Kopnin (S) aqnostik deyil (r).

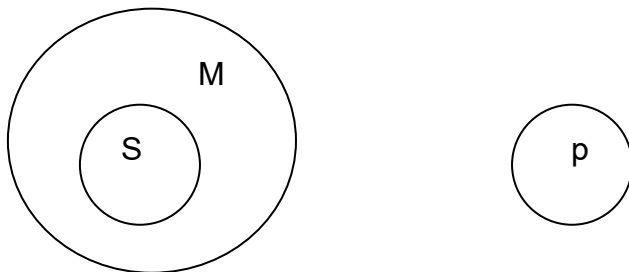
Başqa bir nümunə də gətirmək olar.

Heç bir imperialist müharibəsi (M) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) imperialist müharibəsidir (m).

1914-1918-ci illər müharibəsi (S) milli azadlıq hərəkatı deyil (R).

Bu əqli nəticələrin əsaslandırılmasını dairələrlə belə göstərmək olar:

Bu əqli nəticələrdə orta (M) və kiçik (S) termin böyük terminin həcmindən istisna olunur və özlüyündə orta terminin (M) tərkibinə daxil olur.

3. Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi olarsa, onda nəticə də xüsusi olacaqdır.

Əgər müqəddimələrdən biri ümumi iqrari, digəri isə xüsusi iqraridirsə (AY), onda bu hökmlərdə ancaq ümumi iqrari hökmün subyektivi ehtiva olunur. Bu qaydada iki hal ola bilər:

a) alınan nəticə xüsusi iqrari ola bilər;

b) xüsusi inkari ola bilər.

Bir neçə nümunə gətirək.

Bütün cinayətkarlar (M) cəzalanmalıdır (R).

Bəzi adamlar (S) cinayətkardır (M).

Bəzi adamlar (S) cəzalanmalıdır (R) və yaxud bəzi ədəbi əsərlər (R) lirik əsər deyil (M).

Bütün lirik əsərlər (M) insan əməyinin məhsuludur (S). İnsan əməyinin bəzi məhsulları (S) ədəbi əsər deyil (R).

4. İki xüsusi hökmdən nəticə alınmır. Nəticə çıxarmaq üçün heç olmazsa, hökmlərdən biri ümumi olmalıdır.

Əgər hər iki müqəddimə xüsusi iqraridirsə (YY), onda terminlər haqqındakı ikinci qaydaya əsasən nəticə çıxmır, çünki bu hökmlərin heç birində terminlər ehtiva olunmur.

Əgər müqəddimələrin ikisi də inkari (oo) olarsa, hökmlərin birinci qaydasına əsasən nəticə alınmır.

Əgər müqəddimələrdən biri xüsusi inkari (OY), digəri isə xüsusi iqrari (YO) olarsa, onda belə sillogizmdə xüsusi inkari hökmün ancaq predikati tam həcmdə götürülür, əgər burada orta termin ehtiva olunsaydı, yenə də hökmlərin 4-cü qaydasına əsasən nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bəzən iki inkari hökmdən nəticə almaq olmur, lakin belə hallar da nəticədə predikat ehtiva olunur ki, bu da terminlər haqqındakı qaydanın üçüncüsü ilə ziddiyyət təşkil edir. Bildiyimiz kimi, üçüncü qaydada qeyd edilmişdir ki, müqəddimələrdə ehtiva olunmayan termin bəzən nəticədə tam həcmdə götürülür. Əgər bu hökmlərdə kənar terminlər ehtiva olunsaydı, yenə də terminlərin ikinci qaydasına əsasən nəticə çıxmazdı.

Xüsusi hökmlərə aid bir neçə nümunə gətirmək olar.

Bəzi tələbələr (M) Heydər Əliyev təqaüdçüsüdür.

Bəzi tələbələr (M) kafi qiymətlərlə oxuyur (S), deməli...

Bəzi əsərlər (M) elmi nailiyyətləri əks etdirir (R).

Bəzi əsərlər (M) povestdir (S).

Deməli...

Sual 3. İxtisarı və mürəkkəb ixtisari sillogizmlər

İndiyə qədər sillogizmə tam, bütöv halda rast gəlirdik. Lakin, çox vaxt elmi müddəaların şərhində, nitq prosesində və praktikada olan bütöv halda təsadüf etmirik, orada müqəddimələrdən biri, bir neçəsi, yaxud da nəticəsi buraxılır ki, buraxılan hissə öz-özlüyündə düşünülür. İxtisari forma alan belə sillogizmlərə entimema (yun. «əqdlə tutmaq» deməkdir) deyilir. Entimemanın üç növ müxtəlifliyini göstərmək olar:

1. Böyük müqəddiməsi buraxılan entimemalar vardır. Məsələn, «Rüstəmbəyli vəkildir». Deməli, o, «hüquqşünasdır». Burada böyük müqəddimənin buraxılması açıqca düşünülür. Bərpa etsək, belə olacaqdır.

Bütün vəkillər hüquqşünasdır.

Rüstəmbəyli vəkildir.

Deməli, Rüstəmbəyli hüquqşünasdır.

2. Kiçik müqəddiməsi buraxılan entimemaya nümunə gətirək:

«Bütün vəkillər – hüquqşünasdır». Deməli, «Rüstəmbəyli hüquqşünasdır». Burada «Rüstəmbəyli – vəkildir» hökmü verilməmişdir.

3. Nəticəsi buraxılan entimemalar da vardır. Məsələn, «Bütün cinayət işləri – təhlükəli hadisədir». «Adam öldürmək – cinayət işidir». Nəticə deyilmir, düşünülür ki, «Adam öldürmək də – təhlükəli hadisədir».

Entimemanın əhəmiyyəti ondadır ki, əvvəla onların köməkliyi ilə nitqin qısa və yığcamlığına nail olunur. İkincisi, entimemalar dinləyicini, yaxud oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə məcbur edir. Buna görə də entimemalardan şifahi və yazılı nitqdə geniş istifadə olunur. Aforizmlərin əksəriyyəti entimema formasını ifadə edir. Yunanların belə bir aforizmi var: «Yupiter, sən əsəbləşirsən, deməli, sən haqlı deyilsən» - bunun özü entimemadır. Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Bərpa etsək, belə olacaqdır: «Əsəbiləşən hər bir adam haqsızdır». «Yupiter əsəbləşir». Deməli, «Yupiter haqsızdır». Cənabi Əlinin belə bir kəlamı da var: «Özünü tanıyan, allahını da tanıyır». Bu da entimemadır. Yuxarıdakı entimemaya bənzər A.Puşkinin E.Baratinski haqqında belə bir qısa və güclü mülahizəsi vardır:

«Orijinal adamdır, zira fikirləşir». Burada böyük müqəddimə buraxılmışdır. Tam sillogizmi bərpa edək:

Kim fikirləşirsə, o, orijinal adamdır.

Baratinski fikirləşir. Deməli, Baratinski orijinal adamdır. İxtisari sillogizmlər ancaq qəti hökmlərdən deyil, şərti və təqsimi hökmlərdən də əmələ gələ bilər. Məsələn, «Dəmir parçası qızmışdır, çünki o, sürtünməyə məruz qalmışdır». Bunu tam sillogizm formasında bərpa edək: əgər dəmir parçası sürtünməyə məruz qalarsa, o, qızar:

Dəmir parçası sürtünməyə məruz qalmışdır.

Deməli, dəmir parçası qızmışdır.

Böyük müqəddiməsi buraxılmış təqsimi sillogizmə nümunə gətirək: «Bu cinayət işi haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz, çünki o, ittihamedicidir». Burada böyük müqəddimə verilməmişdir, bərpa edək:

Cinayət işi ya bəraətləndirici, yaxud da ittihamedicidir formada olur.

Bu iş haqqında bəraətləndirici qərar çıxarmaq olmaz.

Deməli, bu cinayət işi ittihamedicidir.

İxtisari sillogizmlərin mürəkkəb formalarından biri də epixeyremadır. Epixeyremanın hər iki müqəddiməsi entimemalardan əmələ gəlir. Onun formulası belədir:

M-R-dir, çünki O N-dir.

S-M-dir, çünki O Q-dir.

S-P-dir.

Bu ixtisari formulada müəyyən hissələr buraxılmışdır. Onları bərpa edək:

1-cisi 2-cisi

M-P-dir Q-M-dir

M-W-dir S-Q-dir

M-P-dir

Epixeyremaya belə bir nümunə gətirmək olar: «Qaçaq mal alveri ilə məşğul olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır, çünki onlar malları qanunsuz olaraq ölkəmizin sərhədlərindən kənara çıxarırlar.

Deməli, bu şəxs də cinayət məsliyyətinə cəlb olunmalıdır. Bu epixeyremanı bərpa etməyin üsullarıdır.

Mürəkkəb sillogizmlərdən biri də polisillogizmlərdir (çoxlu sillogizmlər deməkdir). Bunlar bir neçə sadə-qəti sillogizmin müəyyən üsulla birləşməsindən əmələ gəlir. Onun iki növünü qeyd etmək olar:

1. progressiv (yüksələn) sillogizmlər;
2. regressiv (enən) sillogizmlər.

Birincidə, idrak prosesi çox ümumidən aza, cinsdən növə, ikincidə isə təkcədən ümumiyyə, növdən cinsə doğru gedir. Digər fərq ondadır ki, progressiv polisillogizmlərdə əvvəl gələnin nəticəsi sonrakılar üçün böyük müqəddimə, enəndə isə kiçik müqəddimə kimi götürülür. Nümunə:

Hüquq pozuntusu cinayət işidir.

Adam öldürmək hüquq pozuntusudur.

Balta ilə boynu vurmaq da adam öldürməkdir.

Məcid balta ilə boyun vurmuşdur.

Deməli, Məcidin hərəkəti cinayət işidir. Bunun özü üç sadə-qəti sillogizmin birləşməsini ifadə edir, əvvəl gələnlər polisillogizmdir, sonrakılar episillogizmlər adlanır. Formulası belədir:

1. A-V-dir	2. S-V-dir	3. D-V-dir
<u>S-A-dir</u>	<u>D-S-dir</u>	<u>E-D-dir</u>
S-V-dir	D-V-dir	E-V-dir.

Regressiv polisillogizm nümunə:

Bilal oğrudur.

Oğru cinayətkardır.

Cinayət hüquq pozuntusudur.

Hüquq pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli hadisədir.

Deməli, Bilalın oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Bu da bir neçə sillogizmin birləşməsini bildirir. Formulası:

1. A-V	2. S-D	3. D-E
<u>V-S</u>	<u>A-S</u>	<u>A-D</u>

Polisillogizmlərin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, fikrimizi mühakimələrdə ifadə edirik, ayrı-ayrı mülahizələri əlaqələndirməklə, bunlardan yeni nəticələr çıxarıyıq və bunları yeni hökmlərdə ifadə etməklə, fikrin daha da inkişaf etdirilməsinə nail oluruq. Burada yeni müqəddimələr əsasında qurduğumuz əqli nəticə yeni fikir əməliyyatıdır, bu isə əvvəlkilərin birbaşa davamı deyildir. Adi təfəkkürün özündə də tez-tez belə hallarla üzləşirik ki, burada alınan nəticə özündən sonra gələnlər üçün böyük müqəddimə kimi götürülür və bunun strukturu əvvəlki biliklərə əsaslanır. Belə düşünmək də səhv olardı ki, polisillogizmlərdə ancaq fikirləşilən predmet və hadisələr təsdiq olunur. İlk nəzərdə belə görünsə də, həqiqətən də, elmi təfəkkürdə buna bənzər müfəssəl, açıq, yaxud gizli formada mürəkkəb sillogizmlərə rast gəlirik ki, bunlar öz əsasını sillogistik nəticələrdən deyil, bir çox əvvəlki fikirlərdən götürür. Elmi təfəkkür mürəkkəb əqli nəticələrdən istifadə etməsəydi, bir sıra çətin və mürəkkəb məsələləri, problemləri həll edə bilməzdi.

Bütün elmi nəzəriyyələr özündən əvvəlkilərə (natamam, yarımçıq, səthi olsa da) istinad edir, onun üzərində yaranır. Lütfizadənin qeyri-səlis çoxluqlar, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi də əvvəlkilərin tənqidi əsasında meydana gəlmişdir. Bu baxımdan polisillogizmlər də elmi təfəkkürün zəruri və faydalı formalarındandır. Polisillogizmin xüsusi növlərindən biri də soritlərdir. Polisillogizmlərdə aralıq nəticələri buraxıldıqda, bütöv əqli nəticə alınır ki, buna da soritlər (lat. sorit – topa, qalaq sillogizmlər) deyilir. Burada bəzi müqəddimələr vasitəsilə yekun biliyi alınır, qalan aralıq nəticələri deyilmir, ancaq fikirdə düşünülür. Elmdə soritin iki növünü (1. Aristotel; 2. Qoklen) qeyd etmək olar. Bunların bir-birindən fərqi ondadır ki,

- a) Aristotel soritində təfəkkür prosesi fərdidən ən ümumiyyə (növdən cinsə), Qokləndə isə ən ümumidən təkçəyə (cinsdən növə) doğru gedir;
- b) Aristotel soritində kiçik, Qokləndə böyük müqəddimə ixtisar olunur;
- c) Aristotel soritində əvvəlki hökmün subyekti, sonuncunun predikatı, Qokləndə isə axırıncı hökmün subyekti birincinin predikatı nəticə yerində durur.

Aristotel və Qoklen soritinin formulası belədir:

1. M-R

2. M-R

R-Q

Q-M

Q-Z

Z-Q

Z-F

F-Z

M-F

F-R

Aristotel soritinə iki nümunə gətirəcəyik. Lakin buraxılan aralıq hökmlərinin bərpasını oxucuların ixtiyarına veririk.

1. F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» tarixi romandır. Tarixi romanlar bədii əsərdir.

Bədii əsərlər təfəkkürün məhsuludur.

Təfəkkürün məhsulları mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

Deməli, F.Kərimzadənin «Xudafərin körpüsü» mənəvi dəyərlər xəzinəsinə daxildir.

2. Musanın kitab oğurluğu oğurluq işidir.

Oğurluq işi cinayətdir.

Cinayət hüquqi qanun pozuntusudur.

Hüquqi qanun pozuntusu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Deməli, Musanın kitab oğurluğu cəmiyyət üçün təhlükəli haldır.

Soritin növlərindən biri də Marbruq universitetinin professoru R.Qoklenin (1517-1628) adı ilə bağlıdır. O, ömrünün çox hissəsini fəlsəfə və məntiq problemlərinə həsr etmişdir və mürəkkəb sillogizmlərin xüsusi növ müxtəliflərindən birini kəşf etmişdir ki, bu da onun adı ilə Qoklen soriti adlanır. Bir neçə sillogizmin birləşməsi nəticəsində yeni bilik alınır ki, bunun da hadisə və proseslərin dərkində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu soritə aid iki nümunə gətirəcəyik:

1. tənəffüs edənlər canlı varlıqdır.

İnsan tənəffüs edəndir.

Elmi biliklərə yiyələnənlər insanlardır.

Fərid elmi biliklərə yiyələnəndir.

Deməli, Fərid canlı varlıqdır.

2. Çevik t f kk r  malik olanlar inkiřaf etmiř adamlardır.

Elmi etinlikleri asan üsullarla aradan qaldıranlar evik t f kk rl d r.

Elmi sualların etinliklerine diqqət yetirən hər bir adam xüsusi qabiliyyətə malikdir.

Diqqətini c ml řdirm yi bacaran ř xsl r elmi sualların etinliklerini asan qavrayır.

Turqay diqqətini c ml řdirm yi bacaran ř xsdir.

Deməli, Turqay inkiřaf etmiř adamdır.

Beləliklə, deduktiv əqli nəticənin növ m xt lifliklerinin zənginliyi ilə yanařı, hadisə və proseslərin dərkində induksiyadan da geniř istifadə olunur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, mühazirənin yekununda qeyd etmək vacibdir ki, elmin, texnikanın inkiřafı ilə əlaqədar yeni məfhumların, terminlərin, anlayıřların yaranması, inkiřafi prosesi daha da güclənir. Belə ki, sadə-qəti sillogizm, terminlərin qaydalarından, ixtisari v  mürəkkəb sillogizmin yeni terminlərin yaradılması prosesində tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda sadaladığımız məntiqi üsullar, metodlar və qanunlar (sadə-qəti sillogizm, terminlərin qaydaları, ixtisari və mürəkkəb sillogizm) yeni yaranan terminləri, məfhumları tənzimləyir, müəyyən çərçivəyə salır, məntiqi qanunlara tabe olmasını tələb edir. Bu isə yeni məfhumların, terminlərin yaradılması prosesinə elmilik verir və müsbət təsir edir. Deməli, hər hansı bir elm sahəsindən asılı olmayaraq, yuxarıda sadaladığımız metodlardan bütün alimlərin, tədqiqatçıların istifadə etmələri çox vacibdir.